1. Foto van de opgravingslocatie in de tuin van het Begijnhof; op de foto ligt alleen het gedeelte open waarin de puinfundering gevonden is. (foto: Erfgoed Breda)

Sporen van het klooster van Johanna van Polanen en de inhoud van een afvalkuil.

Archeologisch onderzoek in het Begijnhof van Breda

door
Erik Peters, Joeske Nollen, Lina de Jonge

Inleiding

In oktober 2012 heeft het veldteam van de gemeente Breda een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven uitgevoerd in de tuin van het Begijnhof te Breda. De aangetroffen sporen en vondsten kunnen in drie fasen worden opgedeeld. Ten eerste de sporen die verband houden met de pre-stedelijke ontwikkeling van de stad en de laatmiddeleeuwse bewoning aan de Catharinastraat. Ten tweede de sporen van het klooster, gesticht door Johanna van Polanen. En ten derde sporen, behorend tot het Begijnhof. In dit artikel zullen deze fasen één voor één aan bod komen.[1]

De landschappelijke en historische context

Het huidige Begijnhof ligt op een lage dekzandrug in de nabijheid van een hoge dekzandrug in het zuiden en een laagte behorende tot een dalsysteem van de Mark en de Weerijs in het noorden.[2] Op basis van archeologisch onderzoek in de Waalse kerk (1979-1982) is gebleken dat onder de kerk een kreekje heeft gelopen, dat in verschillende perioden actief watervoerend is geweest. Het kreekje heeft deel uitgemaakt van het krekensysteem van de Mark en heeft een verloop gehad vanuit het noordwesten naar het zuidoosten.[3]

Het onderzoeksgebied ligt binnen de middeleeuwse omwalling van Breda, en bevindt zich op circa 40 meter ten oosten van het Park Valkenberg. Het is gelegen in de tuin van het huidige Begijnhof dat in 1535 werd gebouwd. De voorganger van het Begijnhof lag ten noordwesten van de huidige locatie, op het Kasteelplein, en wordt in 1267 voor het eerst in de bronnen genoemd.

1 Gebaseerd op Nollen en De Jonge 2015, Erfgoedrapport 104.
2 Leenders 2006
3 Magendans 1983.

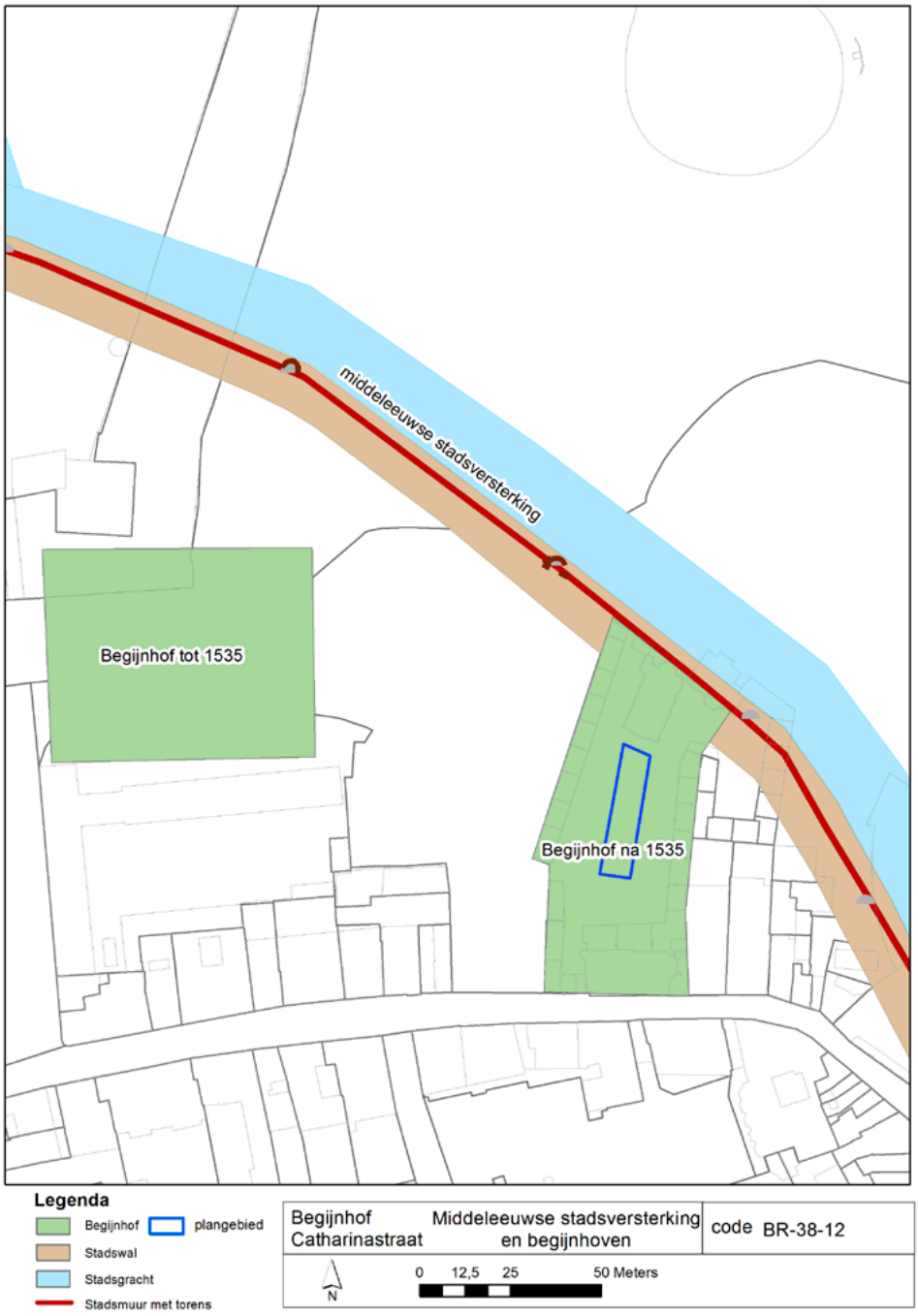

2. Middeleeuwse stadsversterking en de twee begijnhoven, geprojecteerd op huidige situatie. (Erfgoed Breda)

De pre-stedelijke ontwikkeling en laat middeleeuwse bewoning aan de Catharinastraat.

De bodemopbouw op deze locatie laat zien dat er twee esdekken (opgebrachte humeuze grond) aanwezig waren. Het oudste esdek lag direct op het natuurlijke dekzand; dit esdek is waarschijnlijk in de middeleeuwen, maar in ieder geval vóór het tweede kwart van de dertiende eeuw opgebracht, omdat een sloot uit die periode de opgebrachte laag doorsneed. Dat betekent dat er op deze locatie in de middeleeuwen voor die tijd al landbouw heeft plaatsgevonden.[4]

De sloot was noord-zuid georiënteerd en minimaal 2,10 meter breed. Onderin de sloot is aardewerk gevonden dat deze sloot dateert in de twaalfde tot en met de eerste helft van de dertiende eeuw (aardewerk uit Paffrath, Zuid-Limburg, Andenne en proto-steengoed). De sloot heeft waarschijnlijk als afwateringssloot gediend in de pre-/vroegstedelijke periode. Soortgelijke sloten zijn ook aangetroffen bij opgravingen in het Valkenberg in 1994 en 1995, waarbij ook is gebleken dat de sloten onder de aarden wal doorliepen. Deze eerste aarden versterking van de stad dateert uit de periode 1250-1300.

Het pollenonderzoek van deze laatmiddeleeuwse sloot toont aan dat bij de sloot relatief veel bomen en struiken groeiden. De bomen vormden mogelijk een soort begrenzing naar relatief nat, voedselarm terrein, waarop soorten groeiden die indicatief zijn voor schraal grasland. Uit het pollenonderzoek blijkt ook dat in de omgeving één of meerdere akkers waren gelegen, getuige de indicatoren voor akkerbouw. Omdat er pollen van korenbloem zijn gevonden zal de sloot in ieder geval na 1000 n.Chr. zijn opgevuld, omdat voor die tijd korenbloemen hier niet voorkwamen. Het pollenonderzoek bevestigt het vermoeden dat de sloot heeft gefunctioneerd in de pre-stedelijke periode.[5]

Bovenop het oude esdek is een tweede ophogingslaag gevonden. Deze ophogingslaag is vermoedelijk op het terrein opgebracht in de periode tussen de dertiende eeuw en het jaar 1440; in ieder geval vóór of uiterlijk bij aanvang van de bouw van het klooster van Johanna van Polanen.

Twee smalle, ondiepe noord-zuid georiënteerde greppeltjes hebben waarschijnlijk gediend als afwateringsgreppeltjes en perceelscheidingen behorende tot de laatmiddeleeuwse bewoning aan de Catharinastraat. Deze greppels zijn op basis van stratigrafie en vondsten te dateren in de veertiende en eerste helft van de vijftiende eeuw.

Het klooster van Johanna van Polanen

Er is een puinfundering voor een muur met steunberen gevonden, die in verband kan worden gebracht met het klooster dat door Johanna van Polanen rond 1440 werd gesticht.[6] Uit een oorkonde blijkt dat Johanna van Polanen, echtgenote van Engelbrecht van Nassau, in dat jaar opdracht heeft gegeven voor het bouwen van een kerk en een klooster op de locatie van het huidige Begijnhof. Voor die tijd was deze locatie in particulier bezit en bestond vermoedelijk uit huizen langs de Catharinastraat met daarbij behorende achtererven. Na de dood van Johanna in 1445 was echter alleen de Wendelinuskapel (de latere Waalse kerk) gerealiseerd.

4 Oudere aanwijzingen voor middeleeuwse akkerbouw zijn aangetroffen bij onderzoeken aan de Lange Brugstraat, Cingelstraat en de Grote Markt
5 Pollenonderzoek uitgevoerd door M. van Waijjen, BIAX consult
6 Paquay 1983.

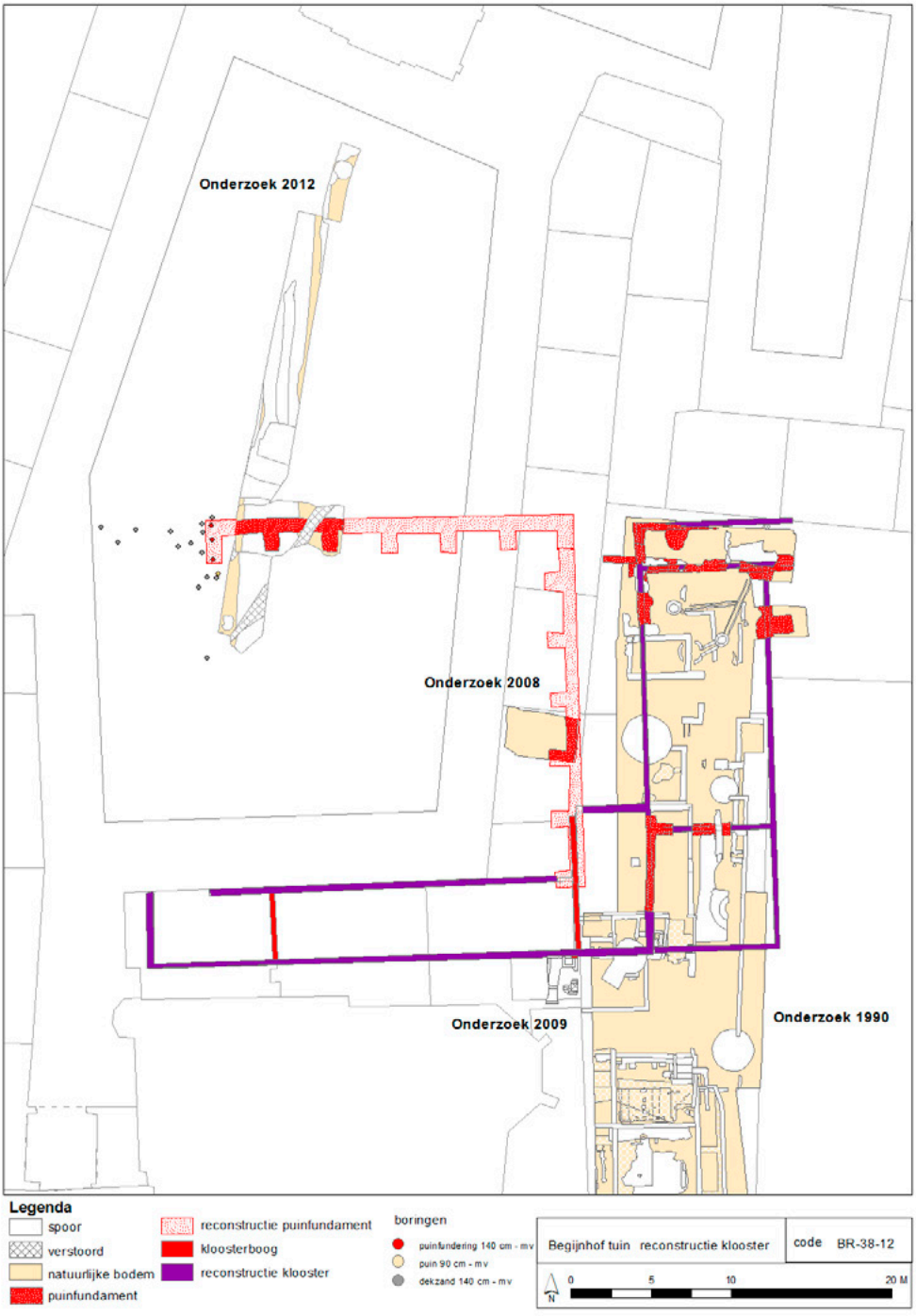

3. Reconstructie van het klooster, geprojecteerd op huidige topografie en archeologische allesporenkaarten van de verschillende onderzoeken. (Erfgoed Breda)

Uit historische bronnen is niet af te leiden of het bijbehorende klooster na haar dood nog is afgemaakt. Bij eerder archeologisch en bouwhistorisch onderzoek werd al aangetoond dat delen van het klooster wel zijn aangelegd.[7] De puinfundering kan worden gerelateerd aan het klooster door de datering, de ligging van het fundament en de overeenkomsten met puinfunderingen die tijdens opgravingen aan de Catharinastraat 87 en in de begijnhuisjes 75 en 77 zijn gevonden.[8] De fundering ligt haaks op de muur met spitsbogen die al in verschillende begijnhuisjes werd gevonden. De fundering is oost-west georiënteerd en heeft twee uitstulpingen voor steunberen aan de zuidkant. Rondom de puinfundering was in het dekzand geen insteek (sporen van een breder gegraven kuil om de fundering in te plaatsen) aanwezig, de vorm van de fundering is in de natuurlijke bodem uitgestoken en vervolgens opgevuld met brokken baksteenpuin en een lemige kalk/zandsubstantie. De puinfundering die hierdoor ontstond was keihard en geschikt om op te bouwen. Op de fundering was geen gemetseld muurwerk aanwezig en er werden geen hele bakstenen in aangetroffen.

De vondst van de puinfundering roept verschillende vragen op. Ten eerste: wat is de functie van dit fundament geweest en hoe past het in het kloostergebouw? Ten tweede: heeft er opgaand muurwerk op de fundering gestaan of is de fundering onbenut gebleven?

Het muurfundament zal zijn aangelegd ter fundering van een noordelijke begrenzingsmuur van het kloostercomplex, waardoor de tuin werd afgeschermd van de buitenwereld. De ligging van de steunberen aan de zuidkant van de fundering lijkt dan niet logisch. Bij een begrenzingsmuur van de tuin zou het gebruikelijker zijn geweest dat de steunberen aan de buitenkant gebouwd zouden zijn, zodat de binnenruimte maximaal benut kon worden. Waarschijnlijk is er een andere reden geweest om de steunberen aan de binnenzijde, dus binnen het kloostercomplex, te bouwen. Mogelijk is het op deze manier gebouwd zodat de muur architectonisch beter aansloot bij de kloostergang dus met steunberen en eventuele blinde spitsbogen. Of de muur is aangelegd met het idee het achterliggende terrein van de heer (kasteel en het huis Valkenberg) op een nette manier af te scheiden, vanuit het oogpunt van die bewoners, in plaats van vanuit de begijnen gedacht.

De tweede vraag is of de noordelijke kloostermuur wel ooit is gebouwd? Er zijn twee mogelijkheden. A: ja, de kloostermuur heeft er gestaan, het klooster is gerealiseerd, B: Nee, de kloostermuur is nooit opgebouwd geweest en het klooster is dus nooit volledig afgebouwd.

Argumenten voor optie A:

- Waarom zou men een diepe en stevige fundering aanleggen, als er niets op wordt gebouwd?
- De minimale hoeveelheid puin in de bovengrond is te verklaren door mogelijk hergebruik, waarbij bakstenen van een eventuele muur zorgvuldig zijn weggehaald. De exacte datering van een eventuele afbraak is niet bekend, maar moet vóór de bouw van het Begijnhof liggen in het jaar 1531. Als dat kort daarvoor zou zijn, is dat net de periode dat onder Hendrik III op grote schaal werkzaamheden in de stad plaatsvinden: bij het kasteel en Grote Kerk (en later ook de vesting). Dan is hergebruik van stenen verklaarbaar.
- De fundering is strak loodrecht in de ondergrond ingegraven, zonder wijdere insteek. Boven het niveau van de fundering begint een wijdere insteek, dit zou de uitbraaksleuf kunnen zijn. Er wordt alleen een uitbraaksleuf gegraven als er iets uit te breken valt.

7 Arkema en Veerman 2009.
8 Peters et al. 2011, Arkema en Veerman 2009.

Argumenten voor optie B:
- Er is geen opgaand muurwerk.
- Er is nauwelijks uitbraakpuin.
- Bij de Catharinastraat 87 is bij de puinfunderingen van het klooster wel afbraakpuin aangetroffen.
- In boringen kon het puinfundament slechts beperkt worden gevolgd.

Voor beide mogelijkheden zijn verschillende argumenten voor en tegen, maar de archeologische data hebben hierop tot nu toe geen eenduidig antwoord kunnen geven. Dat het klooster gedeeltelijk is gebouwd, behoeft geen twijfel. Dat is voldoende bewezen met de vondst van spitsbogen in het opgaande muurwerk van de begijnhuisjes en spitsbogen, vloeren en pleisterwerk bij Catharinastraat 87. Maar in hoeverre het hele klooster inclusief kloostermuur is afgebouwd, blijft de vraag.

Het bovenstaande beschouwend kunnen we concluderen dat er aan de noordzijde in ieder geval geen kloostergang aanwezig is geweest, maar dat een kloostermuur mogelijk de noordelijke grens van het klooster heeft gevormd. Of deze kloostermuur vervolgens daadwerkelijk is gebouwd of dat het fundament alleen is aangelegd met de intentie om hierop de kloostermuur te bouwen konden we aan de hand van de archeologische data niet vaststellen.

4. Detail uit stadsgezicht van Breda van rond 1520 met het Valkenberg. In het midden, achter de boomstam, staat het huis Valkenberg, op de achtergrond de stadsmuren en rechts onder de Wendelinuskapel (Waalse kerk). Links achter staat de kapel van het oude Begijnhof, omringd door witte begijnenhuisjes. (collectie Breda's Museum)

Een beerkuil in de tuin van het Begijnhof

Midden onder het grasveld van het Begijnhof is een flinke kuil gevonden, die waarschijnlijk als afval-beerkuil is gebruikt getuige de grote hoeveelheid organisch en anorganisch materiaal dat erin aanwezig was. De vele graanzemelen, die in het botanisch monster werden gevonden en de aanwezigheid van darmparasieten zijn indicatief voor beer (menselijke uitwerpselen). Dit impliceert dat de kuil is gebruikt als afvalkuil/beerput. De kuil kon aan de hand van het vondstmateriaal gedateerd worden tussen 1575-1625.

Hoewel het vreemd is dat er midden op het Begijnhof een afvalkuil of beerput lag, kan de reden hiervoor misschien wel gevonden worden in het conflict dat bestond tussen de begijnen en buurman Charles De Héraugière. Pater Placidus maakt ons duidelijk dat de begijnen een secreet hadden, dat uitkwam op het stuk oude stadsgracht (oude vest) achter hun terrein. De Héraugière had naar eigen zeggen vele 'inconvenienten' van het secreet en liet het afbreken. Daarvoor in de plaats liet hij een nieuwe muur maken en de gracht dempen. Om de scheidingsmuur lijnrecht te kunnen plaatsen was het noodzakelijk deze langs het erf van het Begijnhof te bouwen, binnen de fundamenten van de oude stadsmuur, die deels ook een huismuur was. Omdat deze muur een deel van een begijnhuis wegnam, liet De Héraugière ter compensatie een nieuwe gevel maken en bekostigde hij een overwelfde kelder voor een secreet voor het Begijnhof in het grote huis aan de noordzijde van het Begijnhof en liet hij een riool metselen naar de nieuwe vestinggracht.[9] De afval- of beerkuil die wij aantroffen is in dezelfde periode te dateren als de hierboven beschreven werkzaamheden en heeft mogelijk korte tijd dienst gedaan als beerkuil in de periode tussen de sloop van het secreet in de gracht en de aanleg van de beerkelder op het Begijnhof (1592-1601).

5. Enkele vondsten uit de beerkuil. Met vanaf links boven met de klok mee: twee bakstenen, een kom van Werra aardewerk met een afbeelding van een haas, een dakpan, een kop van ligurische blauwe faience met een portret van een man, een ring, een kraal van git en een fragment van een hengselkom van roodbakkend aardewerk.

9 Pater Placidus O.M. Cap. z.j en 1937.

In de kuil is veel bouwmateriaal bestaande uit fragmenten van bakstenen, plavuizen, tegels, dakpannen, dakleien en kalkmortel gevonden. Ook werden er fragmenten aardewerk, glas, ijzeren nagels en een kraal van git gevonden. Bovendien waren er fragmenten bot, zaden/pitten, hout en mensenhaar in de kuil aanwezig. Op sommige botten waren snijsporen te zien, wat betekent dat het botmateriaal waarschijnlijk slachtafval is. Onderzoek van de pollen, zaden en pitten heeft aangetoond dat de bewoonsters brood, pap of andere meelproducten van onder andere tarwe en rogge hebben gegeten. De akkeronkruiden die zijn aangetroffen tonen aan dat één of meerdere gewassen op matig voedselrijke (zand)grond zijn verbouwd. Zoals bijvoorbeeld rogge, een gewas dat veel op zandgrond werd verbouwd. Ook is aangetoond dat er graanproducten zijn gegeten die bereid waren met geïmporteerd graan, mogelijk uit het Baltisch gebied. Deze vondsten duiden op banden met de Hanzesteden, waarvan bekend is dat zij graan uit deze gebieden importeerden. Verder toont het onderzoek aan dat verschillende vruchten, groenten en kruiden werden gegeten en gebruikt.

De aanwezigheid van soorten als gele kornoelje en pompoen geven aan dat de bewoonsters van het Begijnhof producten aten die veelal beperkt waren tot mensen van hoge sociale lagen van de bevolking. Dit geeft aan dat de bewoonsters van het Begijnhof een hoog aanzien hadden, waarbij zij ofwel luxe producten geschonken kregen of zelf in staat waren om deze elitaire producten aan te schaffen.[10]

BRONNEN en LITERATUUR

Geraadpleegde literatuur

- Arkema, M. en J. Veerman, 2009. 'Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in twee huizen van het Begijnhof te Breda', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 62 (Breda, 2009), p. 149-170.
- Beurden, L., 2013. *Botanisch onderzoek aan een 12e-13e eeuwse slootvulling en een 16e-17e eeuwse kuilvulling aangetroffen onder het bleekveld van het Begijnhof te Breda,* (Zaandam, 2013). BIAXiaal 710.
- Eynde, G. van den, 1991. *Ongepubliceerde gegevens archeologische opgraving Catharinastraat 87, (*Breda, 1991).
- Jordanov, M. en Sommen, M. van der, 2010. *Onderzoeksgebied Park Valkenberg en het binnenterrein van het Begijnhof; Archeologisch vooronderzoek: een bureau onderzoek en inventariserend veldonderzoek*, (Leiden, 2010). RAAP-Rapport 2084.
- Leenders, K.A.H.W., 2006. *Cultuurhistorische landschapsinventarisatie Gemeente Breda*, (Breda, 2006).
- Magendans, J.R., 1983. 'De kerk op de kreek. Opgravingen in de Waalse Kerk te Breda'. in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 36. (Breda, 1983) 137-190.
- Nollen, J.H. en L. de Jonge, 2015. *Breda Begijnhof Catharinastraat. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven,* (Breda, 2015). Erfgoedrapport Breda 104. https://erfgoed.breda.nl/downloads/
- Paquay, V. 1983. 'De Stichting van de Wendelinuskapel te Breda' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 36, (Breda, 1983), 1-34.
- Peters, F.J.C en M. Arkema, G.J.A Sophie. J.H. Nollen, J.P.C.A. Hendriks, 2011. *Breda Begijnhof, Catharinastraat 75 en 77.* (Breda, 2011). Erfgoed Rapport Breda 49.
- Placidus O.M. z.j. *Rondom het Bredasche Begijnhof*, (Breda, z.j.).
- Placidus O.M. 1937. 'Rechtsgeding van het Begijnhof te Breda in de 16e-17e eeuw', in: *Historisch tijdschrift* XVI, 1937.
- Vink, E., 2002. *Het pand Rosa. Catharinastraat 91-93 te Breda. Rapport van het historisch onderzoek*, (Amsterdam, 2002).
- Vos, P.C. 2015, *Origin of the Dutch Coastal Landscape*, (Utrecht, dissertatie, 2015).

10 Van Beurden 2013